

Ilona M. Nagy

Agricolan Uuden testamentin käännöksestä unkarilaisen silmin*

Esitelmä Vanhan kirjakielen päivillä 6.–7.9.2007 Helsingissä

Kielihistorioitsijan ja klassisten kielten tutkijan Edward Schwyzerin¹ vuonna 1914 esittämä idea ”kulturelle Sprachverwandschaft” kielten välillä on nykyäänkin hyvin ajankohtainen. Se tarkoittaa yhteisestä kulttuurista johtuvia yhtäläisyyksiä eri kielissä.

Mikael Agricola, suomen kirjakielen isä, oli ulkomaalaisin silmin katsottuna myös suomen kielen ensimmäinen edustaja, jonka kautta suomi on tullut näkyviin länsimaisessa kulttuuripiirissä. Hänen kielestään on itse asiassa ensimmäisen kerran nähtävissä, mitä ja miten suomen kieli ja sen ajan uskonpuhdistus omaksui kristinuskon mukanaan tuomasta sivistyksestä 1500-luvun puoliväliin mennessä. Sen kautta avautuu myös mahdollisuus verrata sitä tällä alueella toiseen, samankaltaisen tien kulkeneeseen, eurooppalaisen kulttuurikansan kieleen. Erityisen kiinnostavana voimme pitää vertailua unkariin (ja myös viroon), koska siinä voidaan seurata kieltemme uudempia yhteisiä piirteitä.

Siitä suomen kirjakielestä, johon ensimmäiseksi voimme tutustua, näkyy oppineen uskonpuhdistajan kynänjälki. Havainnollistaakseni sanottavaani olen valinnut esimerkkejä Agricolan Uuden testamentin suomennoksesta, jota Marja Itkonen-Kaila (1997: 72–3)² luonnehtii kokonaisuudessaan huolelliseksi ja uskolliseksi käännökseksi mainiten vielä erikseen, että evankeliumien suomennos erottuu laadultaan Apostolien tekojen ja apostolien kirjeiden käännöksistä. Siinä ei ole vapaasti käännettyjä osia, ja siinä näkyy parhaiten klassisten kielten vaikutus, mikä tekee sen sopivimmaksi vertailukohteeksi. Voimme sanoa, että perinne ja oppinut käännös sulautuvat tekstissä yhteen.

Mihin unkarilaiseen käännökseen suomennosta voi verrata?

Unkarin kielessä ei oikeastaan ole mitään Agricolan työhön suoranaisesti verrattavaa. Koodekseissa on säilynyt Raamatun käännösten osia jo keskiajalta. Evankeliumikäännöksiä on olemassa kaksi kokonaista (MünchK.³ 1466; JordK.⁴ 1516; molemmat ovat kopioita) ja varsinkin 1400-luvun lopulta ja 1500-luvun alusta lukuisia

* Esitys on valmistunut tutkimusprojekti OTKA: n (Országos Tudományos Kutatási Alap, Hungarian Scientific Research Fund; K 69093) puitteissa. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 74.)

¹ Edward Schwyzer: Genealogische und kulturelle Sprachverwandschaft. Festgabe der Universität Zürich, 1914.

² Marja Itkonen-Kaila: Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit. SKS, Helsinki, 1997.

³ MünchK. = A Müncheneri Kódex 1466-ból. Toim. Antal Nyíri. Budapest, 1971. (Codices Hungarici VII)

⁴ JordK. = Jordán-szky-kódex [1516, 1519]. Budapest, 1888. (Régi Magyar Nyelvmélekek. V). Náköispainos: Budapest, 1984.

pienempiä osia, kokonaisia lukuja tai evankeliumien osia. Näin unkarissa voidaan dokumentoida hyvin myöhemmän kielenvaiheen edeltäjät. Vanhasta unkarista sen sijaan ei ole vielä saatavissa sellaisia suurempia tietokantoja kuin vanhasta suomesta, ja itse dokumentointi on vaikeaa myös siksi, että kirjalliset lähteet ovat paljon laajempia. Rinnakkaisuuksia etsittäessä esimerkkinä voidaan mainita jo se, että Agricolalle tyypillistä evankeliumeja suuremmalla kunnioituksella käsittelevää kääntämistä on nähtävissä JordK-koodeksissa, jossa on toinen laaja Raamatun osan käännös. Sen tuntematon tekijä on pyrkinyt kääntämään evankeliumit hyvin tarkasti, kun taas apostolien kirjeitä ja Vanhan testamentin tekstejä kääntäessään kääntäjä toimii hyvinkin vapaasti ja toisinaan laatii vain yhteenvedon tapahtumista. Evankeliumien erityisasemaa korostetaan jopa esipuheella (M. Nagy 1981)⁵. Ajallisesti lähellä Agricolaa Unkarissa ilmestyivät painetut evankeliumikäännökset, jotka perustuvat humanistisen filologian hengessä ensi sijassa Erasmusuksen teksteihin. Ensimmäinen on vuonna 1536 Wienissä ilmestynyt Gábor Pestin käännös ja toinen, osa János Sylvesterin koko Uuden testamentin käännöstä, ilmestyi Sárvarissa (Länsi-Unkarissa) 1541. Niiden merkitys ei ole kuitenkaan verrattavissa Agricolaan. Apostoli Paavalin kirjeet käänsi puolestaan Benedek Komjáti vuonna 1533. Uskonpuhdistus toi mukanaan taas useita käännösyhteyksiä. Esimerkiksi Gáspár Heltai käänsi apulaisineen lähes koko Raamatun (1551–1565) ja Tamás Félegyházi (1586) koko Uuden testamentin. Kokonaisen, uuden käännöksen ohella nykyäänkin tarkistettuna käytössä olevan unkarilaisen raamatunkäännöksen teki apulaistensa kanssa kalvinistista uskonpuhdistusta edustanut Gáspár Károli vuonna 1590. Ensimmäinen kokonainen katolilainen käännös on György Káldin tekemä. Se ilmestyi vastauskonpuhdistuksen innoittamana vuonna 1626. Katolilaiset julkaisivat Raamattuja muuten hyvin harvoin.

Tästä lyhyesti esitetystä unkarilaisten raamatunkäännösten perinteestä valitsin lopulta vertailukohteeksi Gáspár Károlin käännöksen, joka on parhaiten verrattavissa Agricolan käännökseen erityisesti siksi, että molemmilla teksteillä on merkittävä vaikutus myöhempään kirjakielen käyttöön. On kuitenkin syytä muistaa, että vaikka Károlin teksti on 42 vuotta myöhäisempi, se perustuu paljon vanhempaan ja aktiivisesti käytettyyn kirjakieleen sekä rikkaampaan käännösperinteeseen, kun taas Agricolan käännös ilmestyy lähes tuntemattomasta suomenkielisestä taustasta ja on ainutlaatuisuutensa vuoksi merkitykseltään suurempi.

Eurooppalaisen kielellisen kulttuurin yhteiselle perustalle

Olen pyrkinyt vertaamaan Agricolan evankeliumikäännöstä⁶ ja Károlin avustajineen kääntämään unkarilaista tekstiä⁷ erityisesti siltä kannalta, miten niistä heijastuu klassisten kielten välittäjän rooli eurooppalaisen sivistyksen saapumisessa heidän aikanaan Unkariin ja Suomeen. Tätä varten olen etsinyt sitä latinalais-kreikkalaisperäistä tai näiden kielten välittämää itäistä (heprea, aramea) ainesta, johon näissä kahdessa edustavassa

⁵ Ks. M. Nagy I. A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajtáságairól. Magyar Nyelv LXXVII(1981): 41–8; Hiukan laajennettuna in: A. Molnár Ferenc–M. Nagy Ilona (toim.): Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Debrecen 2003. 103–14.

⁶ http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agri2ut1_rdf.xml

⁷ Szent Biblia. Vizsoly, 1590. Näköispainos. Budapest, 1981.

käännöksessä voi tarttua. Tarkastelin kokeeksi Agricolan ja Károlin Matteuksen evankeliumin käännösten sanastoa tästä näkökulmasta.

On tunnettua, että Euroopan kaikkien kulttuurikielten käytössä on latinalais- ja kreikkalaisperäistä tai näiden kielten välittämää itäistä (Raamatun heprea, aramea) ainesta, joka on monissa tapauksissa päätynyt niihin eri reittejä, mutta on yleensä helposti tunnistettavissa. Tämä klassisten kielten aines on tullut Euroopan kieliin osittain suoraan latinasta (tai kreikasta), osittain muiden kielten välityksellä, joskus jopa monen mutkan kautta. Nämä sanat, kuten tunnettua, muodostavat eri teitä vaellettuaan monille kielille yhteisen lekseemikerroksen, jossa on yhteys läntisen ja itäisen kulttuuripiirinkin välillä. Tätä kutsutaan nykyään muodikkaalla termillä eurolatinaksi (tai eurokreikaksi), ja eräs vuonna 1994 Saksassa pidetty symposiumi kiinnitti huomiota sen vertailumahdollisuuksiin⁸. Jos tutkitaan – kielihistorian perinteisen tutkimustavan mukaan – näiden sanojen lainautumissuuntaa, löydetään kulttuurivaikutusten reitit. Jos taas tarkastelemme synkronisesti näiden sanojen kokonaisuutta jonain tiettyinä aikakautena, huomaamme, miten samojen kulttuurivaikutusten alaisina olevien kielten sanasto läheni toisiaan. Historiallisista syistä voimme tutkia suomen ja unkarin tätä sanastokerrostumaa vain siten, että mukana ovat kaikki sanat, joiden välitön tai välillinen alkuperä voidaan johtaa latinaan tai kreikkaan tai joiden leviämiseen klassiset kielet ovat merkittävästi vaikuttaneet.

Suomen ja unkarin ”yhteiset” kulttuurisanat

Seuraavassa vertaan Agricolan ja Károlin Matteuksen evankeliumin käännösten klassisista kielistä peräisin olevaa sanastoa edellä kuvatulla tavalla. Kieltemme maantieteellisestä asemasta johtuu, kuten seuraavat esimerkitkin hyvin osoittavat, että niihin on tullut eri suhteessa välitöntä ja välillistä klassisten kielten materiaalia. En erotellut sanoja sen mukaan, onko kyseessä jo kieleen juurtunut vai vähän tai ei ollenkaan integroitunut sana. Nämä sanat ovat pääosin substantiiveja, mistä näkyy, että tarvetta oli etupäässä asioiden nimeämiselle. Huomattava osa käsiteltävästä sanastoaineksesta on molemmissa käännöksissä samoja, ja niiden merkityskin on yhtenevä. Niillä ei tavallisesti ole muuta äidinkielistä vastinetta, tai se ei ole käyttöarvoltaan sama (esim. *saatana* ja *piru* tai *perkele*; *sátán* ja *ördög*).

Esitän sanat ensin nykyasussaan. Jos kirjoitusasu on hyödyksi vertailulle, erotan vinoviivalla Agricolan ja Károlin käyttämän muodon. Tämän jälkeen kerron sanojen alkuperän SSA:n⁹ ja EWUng:in.¹⁰ mukaan. Jos sana ei esiinny näissä sanakirjoissa, merkitse sen tähdellä.

Tähän kuuluvien sanojen tärkein ryhmä ovat ensinnäkin kristinuskon keskeisimmät termit ja myös Raamatun maailmaan kuuluvat sanat:

⁸ Eurolatein. Das griechische und lateinische Erbe in den europäischen Sprachen. Hgg. Horst Haider Munske – Alan Kirkness. Max Niermeyer Verlag. Tübingen, 1996.

⁹ Suomen sanojen alkuperä (SSA) 1–3. Päätoim. Ulla-Maija Kulonen. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1992–2000.

¹⁰ Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng) I.–II. Hrsg. Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

enkeli / Agr. *Engeli* (< mr jne. < **lat** *angelus* < **kr** *ángelos*) – *angyal* (< **lat** *angelus* [< **kr**]);
apostoli (< mmr jne. < **klat** *apostolus* < **kr** *apóstolos*) – *apostol* (< **lat** *apostolus* [< **kr**]);
profeetta / Agr. *propheta* (< vur, mr < kas < **lat** *propheta* < **kr** *prophētēs*) – *próféta* (< **lat** *Prophetes*,
propheta [< **kr**]);
profeteerata (SSA: *profetoida*) – *prófétál* (< **lat** *kirkkok. prophetare*, **lat** *prophetizare* [< **kr**
prophētídžō]);
paratiasi / Agr. *paradisi* (< mmr jne. << **lat** *paradisus* < **kr** *parádeisos* < pers) – *paradicsom* (< **lat**
paradisus < **kr** < hepr *pardēs*, ks. *kpers*);
almu / Agr. *almusa* jne. (< mmr jne. < mys << **kr** *eleēmosýnē*) – *alamizsna* / *Kár alamisna* (< [sl] < **lat**
eleemosyna < **kr**);
evankeliumi / Agr. *euangelium* (joko < vur tai suoraan **lat** < **kr** *evangélion*) – *evangélium* (< **lat** [< **kr**]);
testamentti (< ruots, saks << **lat** *testamentum*) – *testamentum* (< **lat** *testamentum*);
temppele / Agr. *templi* (ruots << **lat**) – *templom* (**lat** *templum*);
alttari / Agr. *altari* (< mr jne. < mas < **lat** *altare*, *altar*, jne.) – *oltár* (< on saattanut tulla eri kielistä,
vaellussana << **lat** *altare*, **klat** *altar*);
pakana (< mven < **lat** *paganus*) – *pogány* (< [sl] < **lat** *paganus*);
saatana / *Sathan* (< vur jne. < saks << **lat** *satanas*, **kr** *satān* < hepr *ṣāṭān*) – *sátán* / *Kár Sátán* (< **lat** < **kr** <
hepr);
aamen (ruots saks **lat** *amen*, **kr** *amén*) – *ámen* (< **lat** [< **kr** < hepr]);
*hoosianna** – *hozsanna* (< **lat** *osanna*, *hosanna* [< **kr** < hepr]);
risti (< mven, ven (< mys < **kr** *khristós*) – *kereszt* (< sl < **kr**);
sapatti / Agr. *sabbathi* (< ruots saks << hepr) – *szombat* (< sl [< **kr** < hepr]);
fariseus / Agr. *Phariseuset* mon. (< **klat** t. vur < **klat** *pharisaeus* < **kr** *pharisaïos* < aram) – *farizeus* / *Kár*
Phariseusoc (< **lat** *Pharisaei*, *Phariseus*);
*publikaani** / Agr. *publicanit* mon. – *publikánus** / *Kár publicanusoc*;
*saddukeus** / Agr. *Sadduceuset* – *szadduceus** / *Sadduceusoc*;
juudas / Agr. *Judasten* (< nr, mr jne. < kas << **lat** *judaeus* < **kr** *iovdāios*) – *zsidó* / *Kár Sidó* (sl [balkanorom
ks. **lat** *Judaeus*]);
*raaka** / Agr. *Racha* (Mt 5:21) – *racha**.

Toiset sanat ovat tyypillisesti sivistyssanoja, usein kansainvälisiä vaellussanoja (kasveja, mineraaleja jne), joita ei välitä pelkästään kirkollinen kielenkäyttö, mutta joiden leviämistä Raamattu on suuresti auttanut ja joille raamatullinen ympäristö antaa erityisen konnotaation.

keisari (< nr, mr jne. < kas = mas, goot < **lat** *Julius Caesar*) – *császár* (< sl [< goot < **lat**]);
mestari (< ruots jne. < kas < mransk < **lat** *magister*) – *mester* (< [pohjois]ital *méster*, *méster* = *maestro* /
maistro [< **lat** *magister*] + ital *mestiero* jne. [< **lat** *ministerium*]);
rabbi / Agr. *rabbi** – *rabbi* (< **lat** [< **kr** < hepr]);
kruunu / Agr. *Crunu* jne. (nr, mr < kas << **lat** *corona* < **kr** *korōnē*) – *korona* (< **lat** *corona* [< **kr**]);
mammona / Agr. *mammon* (< vur << aram) – *mammon* (< **lat** [< **kr** < aram]);
mylly (Agr. *Myllyn kiwi*) (< mr ym. << **mlat** *molina*) – *malom* (< sl [< saks [< **mlat** *molina*]);
*synagoga** / Agr. *Synagogi* – *zsinagóga* / *Kár Synagoga* (< **lat** *synagoga* [< **kr** *synagōgē*]);
torni (mmr jne. < kas < kys < mransk < **lat** *turris*, akk. *turrem*) – *torony* (< ys < ransk = **lat** *turris*,
turrem);
lamppu (< nr, mr, mn < kas < ransk << **kr** *lampás*) – *lámpás*, *lámpa* (< **lat** *lampas* [< **kr**]);
mirha / Agr. *toi Mirrhan* (< mr < kas << **klat** *myrrha* < **kr** *mýrra* < seem) – *mirha* (< **lat** *myrrha*, *murrha*
< **kr** / < seem);
viikuna / Agr. *ficuna* (puu) (< ruots << **lat** *ficus*) – *füge*(fa) / *Kár fige fa* (< ital [< **lat** *ficus*]);
minttu / Agr. *Minduist* (mr jne. / todennäk. < as, mys << **lat** *mentha*, *menta* < **kr** *mínthē*) – *menta* (< **lat**
ment[h]a, *mintha* [< **kr**]);
kumina / Agr. *kuminoist* (nr, vanh, mr / = nt < kas < **lat** *cuminum* < **kr** *kýminon* < seem) – *kömény*
(vaellussana, < saks / länsisl. vrt. **lat** *cuminum*);
öljy / Agr. mm. *olio*, *öliu*, *olio* (< ruots < kas < vlat *olium*, **lat** *oleum* < **kr** *élaion*) – *olaj* (< sl [< saks <] **lat**
oleum);

etikka / Agr. *Eticalla* (Mt 27:48) (nr, vur, mr < kas < **lat acetum**) – *ecet* (<sl < **lat acetum**).

Selvästi yhteistä näissä kahdessa käännöksessä ovat itäistä alkuperää olevat sanat, jotka ovat levinneet joka puolelle raamatunkäännösten välityksellä. Malli näiden sanojen omaksumiseen on jo latinasta tai kreikasta, joissa ne niin ikään ovat lainoja. Ne voivat olla termejä (*rabbi, sapatti*), mutta luultavasti monessa tapauksessa myös affektiivinen tai emfaattinen käyttö saattoi auttaa niiden säilymistä. Ne esiintyvät nimittäin lähes aina sellaisessa ympäristössä (*aamen, hoosianna, mammon, sátán, raca*), esim. puhuttelussa, Agr. (Mt 4:9): ”Mene pois *Sathan*” – Kár ”Eregy el *Sátán*”, muuten: *perkele, piru – ördög*. Sille, että affektiivisuus ja äidinkieli ovat tiiviisti yhteydessä, löydämme hyviä esimerkkejä Kristuksen viimeisiä sanoja lainaavista tekstin kohdista (Mt 27:46).

Muutamit yllä olevista yhteisistä sanoista eivät vakiintuneet kieleen, mitä osoittaa myös niiden puuttuminen etymologisista sanakirjoista. Publikaaneista – joihin kuului myös apostoli Matteus ennen kuin hänestä tuli Jeesuksen opetuslapsi – saattoi tulla käännöksissä *veronkerääjiä*, pejoratiivisessa mielessä, kuten Agricola selityksessään toteaa (Mt 5 jälk.): ”Publicanit) Latinaxi. Ne cutzutan Somexi Weronottaiat – – Ja ne olit enimest Jumalattomat Pacanat”. Károli vertaa reunahuomautuksessa (Mt 9:9) heidän työtään tuon ajan Unkarin olojen perusteella turkkilaisten veronkantajien työhön, mutta ei arvota heitä. Saddukeusten rooli taas ei ollut niin leimaa antava kuin toisen lahkon, fariseusten, joiden nimityksestä on tullut ”tekopyhän” synonyymi heidän käytöksensä takia.

Unkarin käännösperinteessä klassisista kielistä peräisin olevien kulttuurisanojen kirjallisessa käytössä ei ole tavallisesti kovin suurta vaihtelua, mikä myös puolestaan todistaa sanaryhmän keskeisyydestä ja siitä, että se on aikaisin vakiintunut kieleen. Pakanaa merkitsevän sanan käännös vaihtelee toisinaan (*ethnikos*: MünchK., JordK.), mutta lähteissäkin sillä on useampia latinalaisia vastineita (*ethnici, gentiles*). Fariseus-sanan kääntämistä (*leváltak* ’irtautuneet’) kokeiltiin ensimmäisessä evankeliumikäännöksessä (Nyíri 1993: 359)¹¹, mutta se ei vakiintunut.

Yhteisten sanojen muoto

Kuten yllä olevasta luettelosta näkyy, suurin osa klassisten kielten sanoista tuli unkariin suoraan latinasta, suomeen taas hyvin pieni osa ja sekin vain kirjallista tietä (aineistossani *fariseus, profeetta* ja ehkä *evankeliumi*). Suomeen sanoja tuli etupäässä ruotsin välityksellä, mutta myös slaavilaisista kielistä tuli sanoja. Unkarin maantieteellinen asema vaikutti siihen, että sanoja välitti useampi: löytyy slaavin, saksan ja italian kautta tulleita (*császár, torony, mester* stb.). Tarkkaa lähdettä ei aina voi edes määrittellä. Huolimatta monimutkaisista vaellusreiteistä nämä sanat ovat kuitenkin pääasiassa säilyttäneet alkuperäisen muotonsa melko hyvin, vaikka välittäjäkielekset ja oman kielen sisäiset tendenssit ovatkin muokanneet niitä. Agricolan ja Károlin käyttämät kirjoitusasut ovat joskus vielä lähempänä toisiaan kuin nykyiset, joko latinalaisen mallin takia tai siksi, että Agricola ei merkitse klusiilien soinnittomuutta (*engeli – angyal, paradisi – paradiksom*). Kieliin parhaiten juurtuneissa sanoissa näkyy kuitenkin jokin tyypillinen

¹¹ A Müncheni Kódex magyar–latin szótára. Toim. Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

suomalainen tai unkarilainen piirre. Pääasiassa muutokset ovat koskeneet sanan loppua, vokaalisointua ja konsonanttiyhtymiä. Suomen kielessä tulokkaat sulautuivat etupäässä suomen vokaaliloppuisten sanojen joukkoon lainasanoille tyypillisellä sananloppuisella *i*:llä (*apostoli, evankeliumi, paratiisi, testamentti* jne.). Latinan tyypillinen *-us*-loppu on lainaprosessissa yleensä molemmissa kielissä, kuten muuallakin, jäänyt pois (*apostoli, enkeli, pakana – apostol, angyal, pogány*). Suoraan latinasta lainatut sanat ovat suomessa säilyttäneet alkuperäisen loppunsa: *fariseus, profeetta*. Unkarissa taas alkuperäinen konsonanttiloppuinenkin sananloppu on voinut säilyä. Latinan *-um* on muuttumaton tai *-om*-muodossa (*evangélium, templom*). *Paradicsom* (*paratiisi*) on kivetettynt akkusatiivimuotoon (samaten *Egyiptom*). Sopeutuminen vokaalisointuun on rinnakkainen sanoissa *enkeli – angyal* (lat. *angelus*); esimerkiksi sanoissa *temppeli* (unk. *templom*), *mester* (suom. *mestari*), *császár* (*keisari*), *kömény* (*kumina*) vokaalisointu puolestaan koski vain kielistämme toista. Monessa tapauksessa mukautumista vokaalisointuun ei ole tapahtunut (*evankeliumi – evangélium, profeetta – próféta, testamentti – testamentum*), mikä osoittaa näiden sanojen vierautta kielissämme, olipa niiden historia sitten miten pitkä tahansa. Konsonanttiyhtymien hajoaminen on muokannut esim. sanaa *risti* tai *kereszt* (vielä tätäkin voimakkaammin suomi on käsitellyt alempana mainittua sanaa *raamattu*, jonka alkuperää maallikko enää tuskin tunnistaa).

Kieltemme erilaista sivistyssanojen käyttöä

Yhteisen kulttuuriperinnön lisäksi sekä Agricolalla että Károlilla on muitakin klassisten kielten perintöä kantavia sanoja. Niiden määrässä on isompi ero näissä kahdessa kielessä, mikä näkyy selvästi siitäkin huolimatta, että kyseessä on joskus vain kääntäjien aiheuttama ero. Esimerkiksi Agricolan oppinutta käännöstä ”Laki eli *Prophetij*” (Mt 5:17) vastaa Károlilla vain *törvény* ’laki’, vaikka sana *prófécia* on tunnettu unkarissa jo aiemmin. Agricolan *camari*-sanan vastineena Károli taas käyttää termiä ”*titkos ház*” (’salainen huone’), vaikka *imádkozó kamra* (’rukouskammio’) tunnettiin keskiajan unkarilaisessa luostarikielessä. Kaiken kaikkiaan on kuitenkin nähtävissä, että unkarissa on enemmän latinalaisia sanoja tiiviin ja välittömän kosketuksen ansiosta ja sen seurauksena, että latinaa käyttävä kirkollinen elämä kehittyi paljon aikaisemmin ja levisi laajemmalle. Toisaalta tästä ryhmästä heijastuu kieltemme toisistaan poikkeava suhtautuminen vierassanoihin. Joistakin sanoista taas näemme, että unkarilainen ja suomi ovat historiallisista syistä ammentaneet eri kielistä, ja tällöin suomi on osittain lähempänä länsieurooppalaista latinaan pohjautuvaa perinnettä.

Agricolan käännöksestä löytyy mm.:

Agr. Laki eli Prophetij (Mt 5:17) – Kár *törvény* ’laki’;

raamattu (< mven < **kr** *grámmata*) – Kár *írás* ’kirjoitus’ (Mt 22:29);

kamari / *Agr. Camari* (< mr < **lat** *camera, camara* < **kr** *kamára*) – Kár *titkos ház* ’salainen huone’ (Mt 6:6);

spitaali (< vur << vlat *hospitale*) – Kár *bélpoklos* ’lepratautinen’;

aasi (< mr ym. [< vransk < **lat** *asinus*]) – *szamár* (ital << **kr**);

kameli (< mmmr, vur < kas < **lat** *camelus* < **kr** *kámelos* < arab) – *teve* (mturk);

viina (< germ < **lat** *vinum*) – *bor* (turk);

sinappi (< ruots << **lat** *sinapis* < **kr** *sinápi*) – *mustár* (ransk tai ital [vrt. **lat** *mustum*]).

Károlilta taas löydämme vielä seuraavat sanat, joita Agricola ei käytä:

cet (< **lat** *cetus, cetos, cete*) – Agr. *valaskala* (Jonas oli *walaskalan watzas*, Mt 12:40);
palánt (< **lat** *planta*) – Agr. *istutos* (Jocainen *istutos* / *iota* ei minun Taiualinen Isen istuttanut pite iurinen ylesreuittemen, Mt 15:13);
palántál (< **lat** *plantare*) – Agr. *istuttaa* (Oli yxi Perenisende *ioca istutti* wina tarhan, Mt 21:33, ks. myös Mt 15:13);
lilium (< **lat** *lilium*) – Agr. *kukkainen* (Catzocat *Cuckaisita*, Mt 6:28);
*centurió** (ks. kuitenkin **lat** *centurio*) – Agr. *päämies* (tuli yxi *Pämies* henen tygens, Mt 8:5);
doctor (< **lat** *doctor*) – Agr. *mestari* (Ja elkette andaco cutzu teiten *Mestarixi*, Mt 23:10);
gyehenna (< **lat** *gehenna* [**kr** *géenna*]) – Agr. *helvetti* (pelietkä enämin site / *ioca woipi seke sielun että rumin heluettin hucutta*, Mt 10:28);
poenitentia (< **lat** *paenitentia, poenitentia*) – Agr. *parannus* (en tullut mine wanhurskaita cutzuman / mutta synneitzit *parannoxelle*, Mt 9:13);
óra (< **lat** *hora* [**kr** *hóra*]) – Agr. *hetki* (Mt 8:13) ym.;
iota (< **lat** *iota* [**kr** *iōta* < hepr *yōdh*]) – *bokstavi* (VKS) / Agr. (ei pide catoman se wehin *boockstai*, Mt 5:18);
spongia – Agr. *sieni* (hen oli ottanut *Sienen*, Mt 27:48);
talentum (< **lat** *talentum*) – Agr. *leiviskä* (Ja yhdelle hen annoi wijsi *Leiuiske* / mutta toiselle *caxi* / *ia colmanelle yhden*, Mt 25:15);
drachma – Agr. *weroraha* (Mt 17:24);
tömjén (< sl [(**kr** *thymíama*]) – Agr. *pyhäsavu* (Lahijoit henelle *Culda* / *Pyhäsav* / *ia Mirrham*, Mt 2:11);
alabástrom (< **lat** *alabastrum* [**kr**]) – Agr. *clasi* (iolla oli yxi *Clasi* callist woidhet, Mt 26:7);
piac (< ital [**lat** *platea*]) – Agr. *turku* (Turulla istuuat, Mt 11:16);
pásztor (< sl [**lat** *pastor* t. sl]) – Agr. *paimen* (baltt) (Mt 9:36);
prédikál (< **lat** *praedicare*) – Agr. *saarnata* (*ia sarnasi* waldakuman Euangelium, Mt 4:23);
*offerál** (ks. kuitenkin **lat** *offeró*) – Agr. *antaa* (Se ombi Jumalan annettu, Mt 14:5).

Reunahuomautuksissa molemmilla kääntäjillä on enemmän sellaisia latalalaisia sanoja, joita he myös käyttävät latalalaisina. Näistä mainitsen vain, että Agricolalla on niiden joukossa kaksi kulttuurisanaa, *magi* ja *vipera*, jotka hän kyllä kääntää (tieteilijet/viisaat; kyykärmé), mutta jotka hän katsoo tarpeelliseksi panna näkyviin myös latinankielisinä. Selitys esim. jakeeseen Mt 3:7 (”Kykärmen sikijet”): ”Näme kärmeet cutzutan Latinaxi Vipere / *ia* he tuskalla nimelte tietän Somexi / Quitengi että ne ouat nijn viha täyne / *ia* pahinda laija / Nimitetän he tessä Kykärmexi / eli Vaskikärmexi – –.” Károlikin on kääntänyt nämä eikä hän ole edes merkinnyt niitä latinaksi (evankeliumien reunahuomautuksia hän kirjoitti kovalla kiireellä). *Vipera* on esim. ”mérgeš kígyó” ’myrkkykäärme’. Myöhemmin käyttöön tuli kuitenkin latinan sana.

Viittaaan vielä lyhyesti yhteisten sanojen myöhempään asemaan kielissämme. Kuten mainitsin, kaikki ne eivät juurtuneet kieliimme. Myös monien sanojen merkitys tai käyttö muodostui myöhemmin erilaiseksi. *Temppeli* – *templom* -parin suomalainen osa vaihtuu (*kirkko*). Raamatulle tyypillinen affektiivinen ja emfaattinen käyttökin voi säilyä, kun sana leviää kirkollisen käytön ulkopuolelle. *Saatana* on unkarissa kaikkein alhaisin paha, suomessa taas kirosana. *Hoosianna* on ylistyshuuto Kristukselle ja tarkoittaakin molemmissa kielissä suurinta ylistystä. Unkarissa se on siirtynyt myös tarkoittamaan liiallista ylistystä. *Aamen*-sanan käännökseen kaksi käsittelytapaa ovat yhteiset Agricolalla ja Károlilla. Tämä heijastaa ilmeisesti laajempaa perinnettä. Vulgatassa *aamen* esiintyy kahdessa erilaisessa asemassa, joko lausuman edessä (”Amen dico vobis”) tai sen jäljessä (esim. Isä meidän -rukouksen lopussa). Jo vanhassa saksalaisessa käännöspärinteessä (ennen Lutheria) se on käännetty tätä vastaavasti eri tavoin. Lausuman edessä käytettiin

erästä adverbia ja lausuman jälkeen jätettiin vieras sana (E. Valli 1954: 639)¹², jossa mielestäni taas emfasia auttoi. Sekä Agricola että Károli seuraavat pääsääntöisesti tätä tapaa (”*Totisesti* sanon teille – –” – ”*Bizony* mondom nektek – –”, ja Isä meidän -rukouksen lopussa on *aamen*). Tämä ilmeisesti myös muissa kielissä seurattu käännöstapa mahdollisti sen, että *aamen*-sanasta on kehittynyt lopullista hyväksymistä ilmaiseva sana ja että eri kieliin, myös meidän kieliiimme, on juurtunut erilaisia hyväksymistä tarkoittavia fraaseja: suomen *odottaa aamenta* (NS) tai unk. *rámondja az áment* ’sanoo aamenen, hyväksyy’.

Voisimme tietysti jatkaa yhteisistä klassisiin kieliin pohjautuvista aineksista käsittelemällä esimerkiksi tekstien käännöslainoja tai Raamatun fraseologiaa. Viittaankin kuitenkin vain yhteen onnistuneesti omaksuttuun klassisten kielten synonyymivariaatioon, iloa ilmaisevaan paratagmaan, joka jo tuolloin vakiintui molempiin käännöksiin: *iloita ja riemuuta – örül és örvendez* (Mt 5:12) (laajemmin ks. M. Nagy 2001: 420–4)¹³.

Vaikka edellä lähestyimme vain yhden evankeliumin tekstiä ja sitäkin vähän totutusta poikkeavalla tavalla, esimerkit Agricolan ja Károlin kielestä osoittavat, että uskonpuhdistuksen aikaan sekä suomessa että unkarissa oli käytössä se sanaston kerrostuma, joka levisi toisaalta kristinuskon ja toisaalta latinan (kreikan) kielen välityksellä, ja että se loi ja luo edelleen yhteisen tekijän eri kielten välille. On selvää, että tällä sanastolla oli suomessakin suppeampaa käyttöä jo varhaisemmalla ajalla, ja unkarissa tämä sanastokerros oli laaja jo keskiajalla. Se, että huomattava osa kirkollisen sanaston sanastokerrostumaa on yhteistä kahdelle kaukaiselle, eri suunnista vaikutuksia saaneelle kielelle, osoittaa, että tämä sanaston alue on kirkollisen kielen keskeisiä elementtejä ja että eräät kielet ovat omaksuneet sanaston aikaisin. Joukko sanoja oli jo varhain kieliiimme juurtuneita lainoja, minkä osoittaa se, että uskonpuhdistajatkin käyttivät niitä.

Vieraiden kulttuurisanojen käytön määrässä on tosin suuri ero. Károliin verrattuna Agricola käyttää niitä hyvin varovaisesti. Tämä voi osittain johtua uskonpuhdistajan roolista ja esimerkin vaikutuksesta – Lutherin käännöksessä esimerkiksi on silmiinpistävä vähän vieraita sanoja (Valli 1954: 629). Se, että Károlilla on enemmän latinalais-kreikkalaista alkuperää olevia sanoja, on etupäässä seurausta latinan vahvasta välittömästä vaikutuksesta unkariin ja myös siitä, että sanaston laaja leviäminen tapahtui – toisin kuin suomessa – jo ennen uskonpuhdistusta.

Kielten lyhenteet

arab	=	arabia
aram	=	aramea
as	=	alaksaksa
balkanorom	=	balkanoromaaninen (kielimuoto)
baltt	=	balttilainen (kielimuoto)

¹² Erkki Valli: Über den Fremdwortgebrauch in der mittelalterlichen Bibelverdeutschung. Suomalaisen tiedeakateman toimituksia B 84: 629–42.

¹³ I. M. Nagy: Koordinierte Wortpaare im alten Ungarischen, Finnischen und Estnischen. Congressus nonus internationalis Fenno-Ugristarum. Pars V. Red. T. Seilenthal. Tartu, 2001: 418–26.

goot	=	gootti	
hepr	=	heprea	
ital	=	italia	
kas	=	keskialasaksa	
kpers	=	keskipersia	(muutin tekstiin)
klat	=	keskilatina	
kr	=	kreikka	
lat	=	latina	
lat kirkkok.	=	latina, kirkkokieli	
länsisl	=	länsislaavi	
mas	=	muinaisalasaksa	
mlat	=	myöhäislatina	
mmr	=	myöhäinen muinaisruotsi	
mn	=	muinaisnorja	
mr	=	muinaisruotsi	
mransk	=	muinaisranska	
mturk	=	muinaisturkki	(muutin tekstiin)
mven	=	muinaisvenäjä	
mys	=	muinaisyläsaksa	
nr	=	nykyruotsi	
nt	=	nykytanska	
pers	=	persia	
ransk	=	ranska	
ruots	=	ruotsi	
saks	=	saksa	
seem	=	seemiläinen/seemi	
sl	=	slaavilainen/slaavi	
vanh	=	vanhentunut	
ven	=	venäjä	
vlat	=	vulgaarilatina, kansanlatina	
vrank	=	vanha ranska	
vur	=	varhaisempi uusruotsi	
ys	=	yläsaksa	